

УДК 94 (477.73):341.344 "1944-1945"

Наталія КАЛКУТІНА (Миколаїв)

САНІТАРНО-ПОБУТОВІ УМОВИ В ТАБОРАХ ДЛЯ ІНОЗЕМНИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В 1944-1945 рр. (на прикладі Миколаївського табору № 126)

Розглядаються умови утримання іноземних військовополонених у радянських таборах Південної України в перші повоєнні роки; з'ясовуються причини підвищеної захворюваності та смертності контингенту.

Ключові слова: військовополонені, табір, санітарно-побутові умови.

Однією з найдраматичніших сторінок історії Другої світової війни був військовий полон, що вплинув на долі мільйонів людей, які його пережили. Екстремальні табірні умови так чи інакше наклали трагічний відбиток на психіку та світогляд бранців війни обох воюючих сторін.

Тема радянського військового полону довгий час була виведена з площини об'єктивного аналізу, і сьогодні проблема перебування іноземних військовополонених у таборах на території СРСР і, зокрема, України, все ще належить до категорії малодосліджених.

Факт полонення військовослужбовців противника передбачає подальшу відповідальність за їх утримання й безпеку. Але, на жаль, практика війни знівелювала цілу низку норм міжнародного права й гуманних принципів ведення війни, наслідком чого стали справжні поневіряння мільйонів військових бранців, а багатьом із них це вартувало і життя.

Основним нормативно-правовим документом, що регламентував становище іноземних військовополонених у СРСР під час Другої світової війни та в повоєнний період було Положення про військовополонених, затверджене постановою РНК СРСР № 1798-800

від 1 липня 1941 р. Цей документ гарантував військовополоненим право на життя та особисту недоторканність, забезпечення житловими приміщеннями, медикаментами та продовольством. Слід відзначити, однак, що в перші роки існування таборів НКВС для іноземних військовополонених задекларовані Положенням права забезпечувалися далеко не повністю. Існувала ціла низка причин об'єктивного характеру, що впливали на умови перебування іноземного контингенту в радянських таборах: це, безумовно, воєнні та післявоєнні труднощі в країні, які не дозволяли здійснювати вчасну евакуацію полонених з прифронтової зони в тил, налагодити адекватне продовольче, речове забезпечення, облаштувати побут військовополонених на рівні міжнародних норм. Не останню роль у тому, яким було становище іноземних бранців у радянських таборах, відіграло, на думку А. Чайковського, жорстоке поводження німецьких солдатів та офіцерів з радянськими військовополоненими й нелюдське становище останніх у нацистських концтаборах, про що стало відомо вже в ході війни¹.

Не менш вагомими чинниками поводження з полоненим вояком ставали особистісний соціокультурний досвід штатних співробітників таборів, а також такі невід'ємні риси людської психіки, як, по-перше, ксенофобія (ненависть до чужинців), а по-друге, презирство до полоненого, як сильного до слабкого.

Розробляючи нормативно-правову базу в галузі військового полону, радянське керівництво ставило декілька цілей. Перш за все, необхідно було виключити військовополонених з театру воєнних дій. Далі необхідно було якнайкраще використати працю полонених: спочатку – аби компенсувати витрати на їх утримання, а згодом – на відбудову народного господарства країни. Наступним завданням було навернення іноземних бранців до комуністичної ідеології, своєрідне «перевиховання» ортодоксальних нацистів шляхом широко-масштабної ідеологічної обробки та культурно-масової роботи.

Оскільки контингент військовополонених продовжував надходити з фронту у великій кількості, чисельність його у виробничих таборах на початку відбудовчого періоду залежала від

¹ Чайковский А. С. Плен. За чужие и свои грехи. Военнопленные и интернированные в Украине 1939-1953 гг. / Анатолий Чайковский. – Киев : Парламентское издательство, 2002. – С. 42.

конкретної потреби робочої сили на даному виробництві. При цьому, як правило, не бралася до уваги можливість окремого табору прийняти потрібну кількість бранців, а тому розміщення їх часто супроводжувалося порушенням медико-санітарних норм утримання: перевантаженість таборів ставала причиною виникнення епідемій, а відтак значного фізичного ослаблення контингенту та підвищеної смертності². Наприклад, на запит міністра МВС СРСР С. Н. Круглова розмістити 20 тис. військовополонених у м. Миколаєві керівництво табору № 126 повідомило, що зробити це не має можливості. Як варіант пропонувалося використати колишні німецькі колонії за 60-70 км від міста. Це були селища на 700-800 дворів, віддалені від залізничної станції на 15-20 км. Проте й за умови поселення військовополонених на території селищ використовувати їхню працю в даній місцевості все одно було б ніде. Крім того, селища потребували кардинального переобладнання для потреб контингенту: облаштування харчоблоків, лазень, пралень тощо³.

Однією з важливих галузей радянської військової промисловості повоєнного періоду в Південній Україні залишалося суднобудування. Суднобудівні заводи ім. Андре Марті та ім. 61 комунара до війни випускали військові кораблі різних класів. Німецькі окупанти планомірно, протягом місяця, повністю зруйнували всі будівлі, споруди, обладнання, енергетику та транспорт заводів. Плавдок водотонажністю 35 тис. тонн був затоплений. Виробнича діяльність на цих заводах до будівництва необхідних цехів та наочнення їх технологічним обладнанням була просто неможлива.

Та, незважаючи на значну зруйнованість заводів, безумовна доцільність їхнього відновлення диктувалася підготовленими майданчиками, стапелями, підземними комунікаціями, збереженням фундаменту майже всіх цехів та висококваліфікованими кадрами суднобудівників⁴. На відновлення промислових підприємств

² Потильчак О. Полонені німці в таборах на території України (1944-1945 рр.) / Олександр Потильчак // Історія в школі. – 2002. – № 1. – С. 15.

³ Архів Відділу режимно-секретного та документального забезпечення УМВС України в Миколаївській області (далі – Архів ВРСДЗ УМВС України в Миколаївській області). – Ф. 37. – Оп. 3. – Літерна справа № 205 табору військовополонених № 126 НКВС СРСР. – Ч. IV. Інформаційні матеріали. – Арк. 26.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 1299. – Арк. 3.

Миколаєва, а особливо суднобудівних заводів, було мобілізовано всі трудові ресурси. Утім, в умовах тотальної нестачі робочих рук відновити швидкими темпами виробничі потужності заводів не було можливості. Тож до відбудови виробничих об'єктів та житлового фонду активно залучили й військовополонених ворожих армій. У м. Миколаєві останні розміщувалися в таборі № 126, який було створено розпорядженням НКВС від 12 травня 1944 р.⁵

Табір № 126 розташовувався в селищі Темвод, на правому березі р. Інгул, за 2 км від міста. На території центрального табору знаходився 21 корпус, з яких 2 були облаштовані під лазарет, 1 – під санпропускник, 4 – під оздоровчу команду. Решта використовувалася для проживання військовополонених⁶. Будівлі житлового фонду табору раніше займали робітники суднобудівного заводу ім. 61 комунара⁷.

Окрім центральної зони табору, окремі табірні відділення розміщувались на виробничих об'єктах, де була вкрай необхідна додаткова робоча сила. Зокрема, на початок 1945 р. табірне відділення № 1 містилося на території суднобудівного заводу ім. Андре Марті, а табірне відділення № 2 – на території будівництва № 118 (училище ім. С. О. Леваневського). У 1946 р. табірних відділень було вже 7⁸.

На території зони центрального табору знаходилась лазня, збудована як санпропускник, з пропускною здатністю 200 чол./год., 14 душових. Також була перукарня, яку обслуговувало 8 перукарів з числа військовополонених, але інструментом вони були забезпечені вкрай погано. Були також 2 дезкамери. Санобробіток військовополонених мав проводитися за графіком – раз на тиждень, але через перебої у водопостачанні та відсутність палива був нерегулярним. Пральні в таборі не було. Білизна пралася у

⁵ Шитюк М. М. Військовополонені Німеччини і країн-сателітів у відновленні повоєнного Миколаєва в 1944-1949 роках / Микола Миколайович Шитюк // Науковий вісник МНУ ім. В. О. Сухомлинського : Збірник наукових праць. – Вип. 3.31 : Історичні науки. – Миколаїв, 2011. – С. 134.

⁶ Архів ВРСДЗ УМВС України в Миколаївській області. – Ф. 37. – Оп. 3. – Літерна справа № 205 табору військовополонених № 126 НКВС СРСР. – Ч. 4. – Арк. 30.

⁷ Там само. – Арк. 38.

⁸ Там само. – Арк. 126.

дворі в ночвах. Також не було приміщення для їдальні і їжа роздавалася безпосередньо в житлових корпусах.

Вода надходила до табору із заводу № 445 (завод ім. 61 комунара). Вона подавалася не очищена з річки, але хоча б систематично хлорувалася. Та це не впливало на її смакові та бактеріологічні властивості, адже вона часто була солоною на смак та нерідко ставала причиною кишково-шлункових захворювань⁹.

Звичайно, реалії повоєнної дійсності внесли свої корективи в справу організації таборів та утримання в них іноземного контингенту. Так, за результатами обстеження санітарно-побутового стану табору № 126, комісією під керівництвом заступника начальника УНКВС Миколаївської області полковника В. Єрофеева 16-22 жовтня 1944 року було виявлено наступне. Санітарний стан зони центрального табору був визнаний задовільним. Але, разом з тим, було вказано, що житлові корпуси були перевантажені військовополоненими, потребували дрібного ремонту, скління вікон, які в багатьох місцях були забиті фанерою. Місцями у вікнах були відсутні віконні рами.¹⁰

Більшість полонених спали на підлозі, а про постільну білизну годі було й думати. Найстрашнішим було те, що деякі корпуси взимку за відсутності палива зовсім не обігрівались, то ж не дивно, що військовополонені вмирали цілими бараками. Отже, житловий фонд табору № 126 до зими 1944-1945 рр. був не підготовлений. Це, звичайно призвело до колосальної смертності контингенту. В першу зиму існування табору № 126 (1944-1945 рр.) було зафіксовано смерть 1500 осіб¹¹. Лише за листопад 1944 р. померло 317 бранців¹².

Ситуація ускладнювалась тим, що полонені надходили досить ослаблені, в стані хронічного недоїдання, виснажені, хворі, роздягнені, босі. Значна їх частина була настільки виснажена, що не тільки не могла працювати, а й просто пересуватися без сторонньої допомоги. З 8630 осіб військовополонених, які з травня

⁹ Архів ВРСДЗ УМВС України в Миколаївській област. – Арк. 30 зв.

¹⁰ Там само, арк. 30.

¹¹ Шитюк М. М. Військовополонені Німеччини... – С. 134.

¹² Архів ВРСДЗ УМВС України в Миколаївській області. – Ф. 37. – Оп. 3. – Літерна справа № 205 табору військовополонених № 126 НКВС СРСР. – Ч. 1. – Арк. 43 зв.

по вересень 1944 р. прибули до табору № 126, 1603 особи вже були хворими на дистрофію різного ступеня¹³.

Ситуацію вкрай погіршувала епідемія малярії, що лютувала в таборі. На обліку в травні-вересні 1944 р. перебувало 238 хворих. Причинами виникнення вогнища цього інфекційного захворювання стали, по-перше, надходження великої кількості носіїв малярії, а по-друге, сприятливі для поширення інфекції природно-кліматичні умови: розташування табору біля берегів Інгулу та Бузького лиману, вкритих заростями очерету – джерела розповсюдження малярійних комарів¹⁴.

Амбулаторія табору була вкрай переповнена хворими: при нормі 600 ліжок фактично їх було 1205¹⁵.

Табірний ізолятор почав функціонувати з січня 1945 р. В ньому в основному розміщувались хворі на дифтерію, висипний тип та інші важкі інфекційні хвороби¹⁶.

У додатку до Тимчасового положення про табори-розподільники НКВС СРСР для військовополонених вказувалися норми утримання військовополонених та інтернованих, затверджені постановою РНК СРСР від 30 червня 1941 року та від 6 серпня 1941 року. Добовий продовольчий пайок за цими нормами був досить вбогим і складався на добу з 400 г житнього хліба, 20 г муки другого сорту, 100 г крупи, 500 г овочів та картоплі, 20 г чаю-сурогату, 10 г томат-пюре, 100 г риби, 20 г рослинної олії, 30 г солі та 20 г цукру. Для полонених, які знаходились в лікувальних установах таборів та приймальних пунктів НКВС, встановлювалися покращені норми харчування за рахунок м'яса, пшеничного хліба, яєць, вершкового масла, бобових, сухофруктів та ін.¹⁷

Харчування військовополонених в цілому відповідало вимогам, що неодноразово зазначалося у висновках різноманітних комісій та актах перевірки санітарно-побутових умов табору. Але, наприклад, необхідного місячного запасу продуктів, передбаченого

¹³ Архів ВРСДЗ УМВС України в Миколаївській області. – Ч. 4. – Арк. 40.

¹⁴ Там само. – Арк. 34.

¹⁵ Там само. – Арк. 40 зв.

¹⁶ Там само. – Арк. 126.

¹⁷ Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы / Сост. М. М. Загорулько, С. Г. Сидоров, Т. В. Царевская ; под ред. М. М. Загорулько. – Москва : Логос, 2000. – С. 67.

нормами, в таборі не було. Через відсутність палива часто військовополонені не отримували гарячої їжі. Іноді їжа видавалася навіть о 2-3 годині ночі, а іноді обмежувалися сухим пайком¹⁸.

Якість хліба залишалася низькою: з підвищеною вологістю, з великою часткою домішок пшонаного та ячного борошна. Також вказувалося на одноманітність раціону, нерідко на відсутність постачання жирів та овочів, заміну одних продуктів на інші, часто з меншою харчовою цінністю. Наприклад в травні-серпні 1944 р. картопля повністю була замінена крупами¹⁹, м'ясні продукти, як правило, замінювалися солоною рибою та яечним порошком²⁰.

Не було організовано також і лікувального харчування через відсутність кваліфікованих медичних кадрів.

Калорійність їжі військовополонених не відповідала енергетичним затратам, так як їх використовували на важких будівельних роботах. Крім того, добова кількість калорій не була сталою, часто знижуючись в осінньо-зимовий період, хоча для збереження продуктивності праці полонених та їхньої фізичної форми в холодну пору якраз-таки необхідно було її підвищувати. Хоча добова норма 2500 калорій для хворих у лазареті цілком відповідала нормі. Але, разом з тим, лазарет систематично недоодержжував хлібного раціону, м'ясних консервів. Більше того, хворі не були забезпечені навіть окропом через відсутність палива та нестачу води²¹. На жаль, адміністрацією таборів часто й без того небагаті норми харчування занижувались, тож не дивно, що на початковому етапі існування таборів фізичний стан бранців продовжував залишатись незадовільним, виникали випадки захворювання на дистрофію, підвищена смертність стала буденним явищем тогочасної табірної дійсності.

Зменшення норм харчування сприймалася деякими бранцями не чим іншим, як підготовкою до нової війни: «Вони економлять, створюють запаси, тому що відчують наближення війни. Росіяни хоча й перемогли, але не мають грошей, у них нема чого їсти, народ потрібно охороняти, інакше може спалахнути революція»²².

¹⁸ Архів ВРСДЗ УМВС України в Миколаївській області. – Ф. 37. – Оп. 3. – Літер-на справа № 205 табору військовополонених № 126 НКВС СРСР. – Ч. 4. – Арк. 121.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. – Арк. 127.

²¹ Там само. – Арк. 122.

²² Там само. – Арк. 210.

Через знижені норми харчування, відміну додаткових продовольчих норм почалися крадіжки зі зломом з метою викрадення продуктів харчування. Так військовополонені 2-го табірної відділення табору № 126 Нойман Фріц та Шмідт Якоб викрали м'ясних консервів 12,7 кг, рибних – 7,420 кг, сала – 7,5 кг, печива – 3,440 кг, рису – 3,6 кг, цигарок – 2175 шт., тютюну – 300 г, сірників – 41 коробку. Продукти були заховані на смітнику на території табору. 28 грудня 1946 р. Військовий трибунал Миколаївської області засудив Ноймана до 7-ми, а Шмідта – до 5 років тюремного ув'язнення²³.

Головний «постачальник» МВС генерал-лейтенант Вургафт в березні 1946 року вказував на поганий підбір господарських кадрів у таборах: часто в господарські апарати допускалися випадкові люди, які не були знайомі з веденням господарських справ взагалі. В цих умовах, на думку Вургафта, налагодити харчування полонених було неможливо²⁴.

Важливим фактором, що позначився на фізичному стані та захворюваності військовополонених, був їхній пригнічений моральний стан через невизначеність подальшої долі, постійну тривогу про можливе подовження терміну перебування в полоні. Загальний настрій бранців не можна було назвати піднесеним. За словами одного з них, Макса Кренцлера, «...тут в таборі перебувати уже неможливо, військовополонених гонять на роботу, як худобу на пасовище. Немає ніякого бажання працювати та знаходитись в таборі. Краще б утекти...»²⁵.

Особливо похмурими настрої ставали з наближенням осінньо-зимового сезону. Адже в умовах відсутності теплого обмундирування, взуття та пристосованих до суворих кліматичних умов приміщень, зниження норм харчування та відміни додаткового харчового утримання восени 1946 року спостерігалось загальне ослаблення контингенту та підвищена захворюваність. За листопад 1946 року до спецшпиталю табору № 126 було скеровано вже 266 осіб. «Краще б вони відразу застрелили нас, ніж повільно помирати з голоду», –

²³ Архів ВРСДЗ УМВС України в Миколаївській області. – Літ. спр. № 205. – Арк. 261.

²⁴ Чайковский А. С. Плен. За чужие... – С. 161.

²⁵ Архів ВРСДЗ УМВС України в Миколаївській області. – Ф. 37. – Оп. 3. – Літерна справа № 497 табору військовополонених № 126 НКВС СРСР. – Ч. 4. – Арк. 277 зв.

так думала значна частина військовополонених²⁶. Сприяли ослабленню та виведенню з ладу зловживання посадових чиновників, які намагалися використати бранців для задоволення власних потреб. Частими були випадки, коли військовополонені працювали на відновленні житлових приміщень керівників таборів та різних організацій. Так, наприклад, ст. лейтенант Шапіро, тимчасово виконуючий обов'язки начальника херсонського табірної відділення, протягом серпня–вересня 1946 р., користуючись віддаленістю від керівництва Управління, систематично самовільно надавав керівникам різних господарських органів по 10-15 військовополонених для ремонту власних квартир, отримуючи за це продукти харчування та іншу винагороду. Ці полонені «видавалися» Шапіро в кінці робочого дня з числа тих, хто повернувся з роботи і вже відпрацював 14 і більше годин. Через надмірну працю вже у вересні в цьому табірному відділенні з 500 осіб різко ослабло понад 30. Якщо на 1 вересня 1946 р. в оздоровчій команді перебувало 462 особи, то на 28 жовтня 1946 р. – 653²⁷.

2 березня 1945 р. виходить розпорядження НКВС СРСР «Про прийняття рішучих заходів по наведенню порядку в таборах військовополонених», в якому С. Н. Круглов вказував, що стан військовополонених продовжує залишатися незадовільним, пояснюючи це невиконанням наказів та директив НКВС про умови утримання та норми харчування військовополонених табірними адміністраціями. Зокрема Круглов наголошував, що правильна організація харчування значною мірою вирішує питання покращення фізичного стану полонених, підкреслюючи важливість та першочерговість цього завдання²⁸.

Якщо табір функціонував нормально, фізичний стан полонених не був ослаблений хворобами та непосильною працею, смертність була невисокою, всі військовополонені працювали та виконували встановлені виробничі норми, тим самим державі не лише відшкодовувалась вартість їх утримання, а й створювалися значні матеріальні цінності. Армія військовополонених, що була

²⁶ Архів ВРСДЗ УМВС України в Миколаївській області. – Літ. спр. № 497. – Арк. 262 зв.

²⁷ Там само. – Арк. 209 зв.

²⁸ Военнопленные в СССР. – С. 68.

в МВС і використовувалася в провідних галузях господарства, повинна була бути використана з максимальною ефективністю.

Круглов також наголошував на раціональному трудовому використанні військовополонених. З одного боку, вони повинні були працювати на своє утримання, а з іншого – трудове використання не повинно було призводити до фізичного виснаження контингенту. При розподілі на роботи передбачалося використовувати такі об'єкти, на яких би краще зберігався добрий фізичний стан і, в той же час, спостерігався економічний ефект.²⁹

Отож, як бачимо, першочерговим стратегічним завданням було максимальне використання трудового ресурсу полонених, що напряму залежало від їхнього фізичного стану. Навіть питання ідеологічної обробки відступало на задній план порівняно з можливістю отримання дармового зиску від величезного контингенту таборів. «Правильным использованием военнопленных мы будем создавать и строить нашу социалистическую экономику»³⁰.

Отже, основними причинами високої захворюваності та смертності в перший період існування табору були:

- 1) надходження етапів зі значною кількістю виснажених та хворих на дистрофію;
- 2) превалювання важкої фізичної праці з порушенням харчового режиму внаслідок несвоєчасного постачання продуктами харчування за нормами та заміною їх неповноцінними білками;
- 3) приєднання інфекції (пневмонія, малярія, гемокок) на ґрунті зниження опірності організму;
- 4) вживання неякісної питної води, підвищений виробничий травматизм через погано організовану техніку безпеки;
- 5) відсутність білизни та взуття, що було причиною захворюваності передусім на шлунково-кишкові, шкірні захворювання, абсцесо-панариції та флегмони;
- 6) незабезпеченість табору транспортом, що ускладнювало своєчасне забезпечення продуктами харчування.

Незважаючи на труднощі повоєнного облаштування побуту та незадовільне санітарно-медичне обслуговування в радянських таборах, все ж слід ще раз наголосити на тому, що становище

²⁹ Военнопленные в СССР. – С. 69.

³⁰ Там само.

іноземних військовополонених не йшло ні в яке порівняння із жахливим становищем радянських бранців війни в нацистських таборах.

У цілому нормативно-правова база СРСР відповідала вимогам міжнародного права з питань поводження з військовополоненими. Однак на практиці реалізація її положень досить часто відбувалася з порушеннями норм як вітчизняного, так і міжнародного законодавства.

Natalia KALKUTINA. Sanitary Conditions and Everyday Life in Soviet Prisoner Camps in South Ukraine (1944-1945): The Case of Mykolaiv Camp № 126.

The article discusses the living conditions of foreign war prisoners in Soviet prisoner camps in South Ukraine in 1944-1945 and seeks to determine the principal causes of their increased sickness and mortality rate.

Keywords: war prisoners, prisoner camp, living conditions.